

1900 ΧΡΟΝΙΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΠΟΚΑΛΥΨΗ

Λόγος και εικόνα

Πριν από 1900 χρόνια, το 95 μ.Χ., επί αυτοκράτορος Δομτιανού, ο Άγιος Ιωάννης, εξόριστος τότε στην Πάτμο, συνέγραψε το βιβλίο της *Αποκάλυψης*, που αποτελεί το τελευταίο βιβλίο της *Καινής Διαθήκης* και, κατ' επέκταση, της *Αγίας Γραφής*. Σε τούτο το προφητικό-εσχατολογικό κείμενο ο θεόπνευστος συγγραφέας καταγράφει, σύμφωνα με την εισαγωγική πρόταση, την Αποκάλυψη του Ιησού Χριστού, την οποία έλαβε από το Θεό και η οποία γνωστοποιήθηκε (εσήμανεν) με τον άγγελό του στον Ιωάννη (Α1).

Σκοπός του κειμένου είναι να προτρέψει τους πιστούς να μετανιώσουν ώστε να είναι έτοιμοι για τη Δευτέρα Παρουσία και την Τελική Κρίση.

Κύριο θέμα της *Αποκάλυψης* είναι η αντίθεση και ο αγώνας ανάμεσα στη βασιλεία του Θεού και τον Αντίχριστο, με κατάληξη την ολέθρια ήττα του δεύτερου και τον τελικό θρίαμβο του Ιησού, που εκπροσωπείται από την Εκκλησία.

Το θεόπνευστο αυτό βιβλίο διακρίνεται για τον πλούτο του, που, εκτός από τη θεολογική-φιλοσοφική-φιλολογική επιρροή που άσκησε στο χριστιανικό πνεύμα, επέδρασε βαθιά και στη χριστιανική τέχνη, στην οποία ενέπνευσε ολόκληρον εικονογραφικό κύκλο με επίκεντρο την παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας.

Πλάτων Αλεξίου

Εικαστικός, designer, Δρ. αρχαιολογίας και ιστορίας της τέχνης

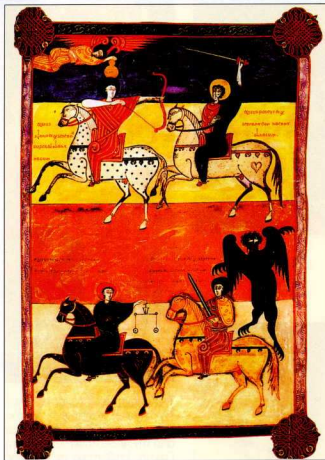
1. Σημεία στον ουρανό, με τη γυναίκα και τον πυροκόκκινο δράκοντα (B 1-3). Μικρογραφία 9ου αι., Βιβλ. Valenciennes, χειρ. 99, σ. 31.

Θέματα από την *Αποκάλυψη* δεν φαίνεται να φιλοτεχνήθηκαν πριν από τον 4ο αιώνα, αφού έως τότε διαμορφωνόταν η θρησκευτική παιδεία και κρινόταν η πατρότητα του κειμένου αυτού.

Η οριστική διαμόρφωση του κανόνος της *Παλαιάς* και της *Καινής Διαθήκης* (το 367), από τον Επίσκοπο Αλεξανδρείας Αθανάσιο, συμπεριέλαβε και την *Αποκάλυψη*. Έτσι, αρχίζουν να φιλοτεχνούνται απεικονίσεις από το έργο αυτό. Ας σημειωθεί όμως πως η *Αποκάλυψη* του Ιωάννη δεν είναι το μοναδικό εσχατολογικό βιβλίο της χριστιανικής φιλολογίας. Η Δευτέρα Παρουσία - Τελική Κρίση περιγράφεται και από άλλους συγγραφείς στην πλούσια αποκαλυπτική-εσχατολογική φιλολογία, όπως λόγου χάρι είναι το βιβλίο του Ενώχ, του Εσδρά, του Βαρούχ, των Σιβυλλών, του Δανιήλ, του Ιεζεκιήλ, η Ανάλυψη του Ησαΐα, ο Ποιμήνας του Ερμά, οι *Αποκαλύψεις* των

Πέτρου, Παύλου, Ιακώβου, κ.ά. Στην *Καινή Διαθήκη* υπάρχει ακόμη περιγραφή της Τελικής Κρίσης από τους Ματθαίο (Κδ 1-51, Κε 31-46), Μάρκο (Iγ 24-37), Λουκά (Κα 25-38), Παύλο (Κορ. 1Ε, Ε, Θεσσ. Α (Ε 1-11)). Ως εκ τούτου, ο πλούτος των παραστάσεων της Δευτέρας Παρουσίας - Τελικής Κρίσης δεν πηγαίνει αποκλειστικά από την *Αποκάλυψη* του Ιωάννη αλλά και από άλλες εσχατολογικές πηγές. Για παράδειγμα, η ψηφιδωτή παράσταση του Ποιμήνα-Ιησού Χριστού, που χωρίζει τα πρόβατα από τα ερίφια και αποτελεί τη συμβολική παράσταση της Τελικής Κρίσης στον Άγιο Απολλινάριο του Νέο της Ραβέννας (6ος αι.), αποδίδεται στο κείμενο του Ματθαίου (Κε 31-32)¹, το ίδιο και η ψηφιδωτή παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας στη βυζαντινή βασιλική, στη νησίδα Τορτσέλλο (Torcello) (Β. Ιταλία, 11ος αι.)². Η μηνιαίωδης σύνθεση της Δευτέρας Παρουσίας στον τοί-

χο του βωμού της Καπέλλα Σιξτίνα (Capella Sixtina) (1536-1541), του Μιχαήλ Άγγελου, στο Βατικανό, εμπνέεται από το προφητικό βιβλίο του Ιεζεκιήλ³. Υπάρχουν και άλλες εικονογραφικές παραστάσεις, που όμως δεν αποδίδονται με βεβαιότητα στην *Αποκάλυψη του Ιωάννη*.

Στο σύντομο κείμενό μας θα δούμε παραστάσεις που προέρχονται από την *Αποκάλυψη του Ιωάννη* και κρύβουν μέσα τους, στη διαχρονική τους πορεία, το συμβολισμό και τη μεταφυσική του κειμένου που τις εμπνέει.

Η απεικόνιση μεμονωμένων σκηνών της *Αποκάλυψης*, κατά τους πρωτοχριστιανικούς χρόνους, και ολόκληρο το θέμα της Δευτέρας Παρουσίας, αργότερα, φιλοτελούνται από πολλούς χριστιανούς καλλιτέχνες της Δύσης και της Ανατολής. Τα οράματα της *Αποκάλυψης* από τον 4ο αιώνα έως σήμερα παριστάνονται σε τοιχογραφίες, σε ιστορημένα χειρόγραφα, σε φορητές διδακτικές εικόνες, σε εμ-

λογραφίες, σε ανάγλυφα, σε υαλοθωράματα (vitraux), σε ιερά άμφια, σε σκεύη κ.ά.

Στη Δύση

Τον 4ο αι. στη Santa Pudenziana της Ρώμης παριστάνεται ο Χριστός που περιβάλλεται από τα τέσσερα ζώα (Δ 1-7)⁴. Πάλι στη Ρώμη, τον «θόλο θριάμβου» της Santa Maria Maggiore (5ος αι.) κοσμεί παράσταση του Χριστού με τα επτά λυχνάρια και τους είκοσι τέσσερις πρεσβύτερους (Α 12-13, Δ4).

Στην Αγγλία, γύρω στο 680, ο Επίσκοπος Βενέδικτος του Monkwearmouth φιλοτέχνησε τη μεγαλύτερη ίσως τοιχογραφία, χαμένη σήμερα, με σκηνές από την *Αποκάλυψη*, βασισμένη σε εικονογραφίες χειρογράφων που είχε φέρει από την Ιταλία⁵.

Πλούσια εικονογράφηση, εμπνευσμένη από την *Αποκάλυψη*, κοσμεί Καρολιγγιανό χειρόγραφο «ρυθμού των νήσων» (insu-

2. Οι τέσσερις Ιππότες της *Αποκάλυψης* (Στ 1-8). Μικρογραφία 10ου-11ου αι., Εθν. Βιβλ. Μαδρίτης, fol. 135.

3. «Το σάλπισμα του πέμπτου αγγέλου»: Ακρίδες που φέρουν πανοπλία και στέφανια στον ανθρωπινό κεφαλή τους, με τις ουρές τους να βιάζονται τους ανθρώπους. Στο μέσον, ο άγγελος της αβύσσου, ο Άβαδδών η Απολλύων (Θ 3-11). Μικρογραφία από την *Αποκάλυψη του San Severo*, 11ος αι., Παρίσι, Εθν. Βιβλ., cod. lat. 8878, fol. 145 V.

lar art), της περιόδου του 800 περίπου. Τα χειρόγραφα φέρουν έντονη την επιρροή της κελτικής διακοσμητικής γραφής, όπως αυτή καθιερώθηκε τον 6ο αι. στην Ιρλανδία χάρι στον Άγιο Κουλούμπα⁶. Σχετικά, ίσως, παράδειγμα αποτελεί μικρογραφία του 9ου αι. από βιβλίο που βρίσκεται στη βιβλιοθήκη της Valenciennes (εικ. 1). Εικονογραφικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι μεσαιωνικοί κώδικες Beati. Πρόκειται για ερμηνείες πάνω σε σχόλια που έγραψε ο Ισπανός μοναχός Beato (730-785) για την *Αποκάλυψη*⁷.

Οι πλέον ενδιαφερόμενες μικρογραφίες, προερχόμενες από τους κώδικες αυτούς, φυλάσσονται στη Βιβλιοθήκη της Μαδρίτης (εικ. 2) και είναι έργα μοζαραβικής τεχνοτροπίας (τέλος 10ου - αρχές 11ου αι.)⁸. Αντίστοιχη είναι η πλούσια εικονογραφημένη *Αποκάλυψη του Αγ. Σεβήρου* (San Severo) (11ος αι.), που φυλάσσεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη των Παρισίων (εικ.3).

4. Η Δεύτερη Παρουσία ο Χριστός είναι πλαισιωμένος από τα τέσσερα συμβλήματα των Ευαγγελιστών και τους είκοσι τέσσερις πρεσβυτέρους (Δ 4-7). Ανάγλυφο του 12ου αι., τύμπανο της εκκλησίας του Αββαείου του Μουασάκ.

7. «Ο Άγιος Ιωάννης στην Πάτμο». Ξεφάνης Μποδ, λάδι σε έβλο, 63x43,2 εκ., γύρω στο 1480, Βερολίνο, Gemäldegalerie.

Την εποχή περίπου αυτή συνήθως είναι η κατασκευή αρχιτεκτονικών αναγλύφων με θέματα από την Αποκάλυψη, κυρίως στη Γαλλία. Επιβλητικά σε μέγεθος και έκφραση είναι το τύμπανο της δυτικής πύλης του καθεδρικού ναού του Ωτεν (Autun), έργο του γλύπτη Γισελέρτου (Gislebert) (12ος αι.), καθώς και εκείνο της εκκλησίας του αββαείου του Μουασάκ (Moissac) (12ος αι.) (εικ. 4). Τα ανάγλυφα αυτά είναι, ίσως, τα μεγαλύτερα του είδους, της ρωμανικής περιόδου, ενώ μικρότερα είναι εκείνα της δυτικής πρόσοψης του καθεδρικού ναού της Σαρτρ, κ.ά.

Πάντοτε στη Γαλλία τον 13ο αι., στα πλαίσια της αυλικής κοιμώτητας, αναπτύσσονται «οι τέχνες πολυτελείας». Χαρακτηριστικό είδος αποτελούν οι ταπισερί, υφαντοί πίνακες μεγάλων διαστάσεων βασισμένοι σε σχέδια ζωγράφων. Το 1377 ο Ιωάννης Μποντόλ (Jean Bodo), ζωγράφος χειρογράφων στην αυλή του Καρόλου του Ε', έκανε το σχέδιο με θέμα από την Αποκάλυψη για ταπισερί, για λογαριασμό του Λουδοβίκου Α' της Ανζού (Louis I d'Anjou) (εικ. 5). Η περίοδος της Αναγέννησης μπορεί να θεωρηθεί ως η πλέον

γόνημη, όσον αφορά στην εικονογράφηση της Αποκάλυψης. Σ' αυτό βοήθησε και η ανακάλυψη της τυπογραφίας. Η Βίβλος, που είναι το πιο πολυτυπωμένο κείμενο, συχνά κοσμείται με εικόνες της Αποκάλυψης, όπως η Βίβλος της Κολωνίας του 1479, που αποτελεί και το καλύτερο σχετικό υπόδειγμα. Το 1498 ο Άλμπρεχτ Ντύρερ (Albrecht Dürer) εκδίδει σειρά 15 ελτογραφιών που εικονογραφούν την Αποκάλυψη (εικ. 6). Το 1522 στη Βιττεμβέργη (Wittenberg) τυπώνεται Λουθηριανή Βίβλος με είκοσι μία ελτογραφίες που παραστάσιον σκηνές από την Αποκάλυψη του Ιωάννη⁶. Την εποχή αυτή, θέματα της Αποκάλυψης είναι ιδιαίτερα προσηφλη στους ζωγράφους, κυρίως η Δεύτερη Παρουσία. Τοιχογραφίες αλλά και φορητές εικόνες τα ιστορούν. Για παράδειγμα αναφέρουμε την τοιχογραφία του Τζόττο (Giotto), που έγινε για το παρεκκλήσι Σκροβενί (Scroveni), της Πάντοβα (1305-1307), στην οποία εικονίζεται, στην επάνω ζώνη ο «Χριστός εν δόξη» περιβαλλόμενος από αγγέλους και προφήτες, ενώ στην κάτω ζώνη παραστάται η Κόλαση και ο Παράδεισος. Το ίδιο θέμα εικονίζει και πίνακας του Φρα Αν-

τζέλιο (Fra Angelico) (περί το 1430), που βρίσκεται στο Μουσείο του Αγίου Μάρκου στη Φλωρεντία. Το έργο του Φλαμανδού ζωγράφου Βαν Άικ (Van Eyck) «Πολύπτυχο του Μυστικού Αμνού - Η Λατρεία του Μυστικού Αμνού» 1432), που βρίσκεται στη Γάνδη, στον Άγιο Μπαβόν (St. Bavon), μπορεί να ενταχθεί στον εικονογραφικό κύκλο της Αποκάλυψης του Ιωάννη, μιας και πρόκειται για το μοναδικό κείμενο στο οποίο ο Χριστός παρομοιάζεται με Άρνιον και δοξάζεται από αγγέλους, προφύτες κ.ά. (Ε 6, 8, 12, 13 - ΣΤ1 - Ζ9, 10, 14, 17 - ΙΒ11 - ΙΓ8 - ΙΖ14 - ΙΘ9 - ΚΑ9, 22, 23 - ΚΒ1, 3). Στον ίδιο εικονογραφικό κύκλο ανήκει, σαφώς, και η «Δεύτερα Παρουσία» του Φλαμανδού ζωγράφου Βαν ντερ Βάιντεν (Van der Weyden) (1450-1451), καθώς εικονίζει ρομφαία στο στόμα του Χριστού (Α16, «εκ του στόματος αυτού ρομφαία δίτομος»), που βρίσκεται στην πόλη Μπων (Beaune) της Γαλλίας. Πάντοτε εμπνευσμένα από την Αποκάλυψη του Ιωάννη είναι τα έργα «Ο Άγιος Ιωάννης και το Όραμα της Αποκάλυψης» (1475-1479), του Γερμανού ζωγράφου Χανς Μέμλινγκ (Hans Memling), που βρι-

σκεται στην πόλη Μπρυζ (Bruges) του Βελγίου, καθώς και η νωπογραφία «Οι Κολασμένοι», του Ιταλού ζωγράφου Λούκα Signorelli (Luca Signorelli) (1503-1504), που κοσμεί παρεκκλήσι του καθεδρικού ναού του Ορβιέτο.

Ο Ολλανδός Ιερώνυμος Μπος (Hiëronymus Van Aeken Bosch) ζωγράφισε (περί το 1480) τον Άγιο Ιωάννη να συγγράφει την Αποκάλυψη στην Πάτιο: ο Άγιος βρίσκεται σε ειδικό ολλανδικό τοπίο και οραματίζεται. Ατενίζει την εγκυμονούσα γυναίκα που στέκεται ντυμένη με τον ήλιο (Α1, 2)¹⁰ (εικ. 7). Το έργο αυτό δείχνει ότι ο Μπος γνώριζε την Αποκάλυψη του Ιωάννη. Έτσι, μπορούμε να υποθέσουμε ότι πιθανώς αντίλησε στοιχεία από αυτήν και για άλλα έργα του, όπως λ.χ. «Το κάρο με τα άχυρα», «Ο κήπος των απολαύσεων» κ.ά.

Από την Αποκάλυψη και πάλι αντλείται το θέμα του έργου «Η πτώση των επαναστατημένων αγγέλων» (1562), του Πίτερ Μπρέγκελ (Pieter Brueghel), στο οποίο ο αρχάγγελος Μιχαήλ και οι άγγελοι του αποδεκατίζουν τον δράκοντα και τους εκπτώτους αγγέλους (ΙΒ 7). Στην τελευταία περίοδο (1600-1614) της δημιουργίας του Δομηνικού Θεοδοκόπουλου (El Greco) ανήκει το έργο «Το Όραμα της Αποκάλυψης του Αγίου Ιωάννη» (εικ. 8). Η σύνθεση αυτή αναφέρεται στο άνοιγμα της πέμπτης σφραγίδας, όπου ο Άγιος βλέπει τις ψυχές των μαρτύρων κάτω από το θυσιαστήριο να περιμένουν να ελευθερωθούν (ΣΤ9-11).

Από την εποχή αυτή και πέρα η Αποκάλυψη του Ιωάννη παύει να εμπνεύσει τους ζωγράφους της Δύσης. Ελάχιστοι είναι εκείνοι που εκφράζονται μέσα από το εσχατολογικό αυτό κείμενο. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε τη «Δεύτερα Παρουσία», του Πίτερ φον Κορνέλιους (Peter von Cornelius) στο Κάμπο Σάντο (Campo Santo) του Βερολίνου (1810), την «Πτώση των επαναστατημένων αγγέλων» (1889) (εικ. 9), του Βέλγου εβρεοισπούτ Τζέιμς Ένσορ (James Ensor), και του Λούντβιχ Μάιντενερ (Ludwig Meidner) την απόδοση «Των δεινών του πολέμου» (1920) (εικ. 10), όπου, εμπνευσμένος

5. Σημείο στον ουρανό με τη γυναίκα και τον πυροκκόπινο δράκοντα (ΙΒ 1-3). Σαν Μπιοτόλα, «Το εμπότισμα της Αποκάλυψης», Ταπισερί, ύψ. 4,30 μ., Μουσείο Ταπισερί Ανζέ.

6. «Ο υίός του ανθρώπου εν μέσω λυχνών» (Α 12-17), Άλμπρεχτ Ντύρερ, 1498. Γραμμικό χαρακτικό.

8. «Το όραμα της Αποκάλυψης του Αγίου Ιωάννη», Δομητικός Θεοτοκόπουλος, λάδι σε μουσαμά 2,25x1,39 μ., 1610-1614, Νέα Υόρκη, Μητροπολιτικό Μουσείο.

από τους Μπος και Ντύρερ, δίνει στο θέμα του αποκαλυπτική διάσταση. Εντονη είναι επίσης η παραστατική από την *Αποκάλυψη του Ιωάννη* στην εκκλησία της πόλης Τουμπεργκεν (Tubbergen) της Ολλανδίας, με πλούσιες σκηνές από το προφητικό αυτό βιβλίο που σχεδίασε ο Γιεπ Νικόλας (Joep Nicolas) (1945-1972) για υλοθεωρήματα (εικ. 11).

Φαίνεται παράδοξο πως το κατεξοχήν μεταφυσικό κίνημα του σουρεαλισμού αγνόησε την *Αποκάλυψη του Ιωάννη*. Ελάχιστα είναι τα έργα τα οποία, παρόλο που μοιάζουν αποκαλυπτι-

κά, δεν μπορούν με βεβαιότητα να συνδεθούν με το κείμενο αυτό. Πρόκειται, για παράδειγμα, για τα έργα «Ο Ξένος», του Βόλφγκανγκ Παάλεν (Wolfgang Paalen) (1937), «Το ατελείωτο», του Μαξ Ερνστ (Max Ernst) (1940), ή για τους δαίμονες που απεικονίζονται σε περαγμένη από τη Λεονόρα Κάρρινγκτον (Leonora Carrington) (1969), κ.α.¹¹.

Στην Ανατολή

Αλλά και στη χριστιανική Ανατολή επίσης, η Δευτέρα Παρουσία αποτέλεε πηγή θεμάτων για την εικονογράφηση ναών, χειρογράφων κλπ. Ήδη από τον 4ο αιώνα, σύμφωνα με περιγραφή του Εφραίμ του Σύρου (306-375), παράσταση του «Χριστού εν δόξῃ» υπήρχε στη Συρία¹².

Μικρογραφίες με θέματα της Δευτέρας Παρουσίας κοσμούν και χειρόγραφα του 8ου αιώνα του Κοσμά του Ινδικοπλεύστη, καθώς και χειρόγραφα του ψευδο-Δαμασκηνού¹³, χωρίς όμως να μπορούμε με βεβαιότητα να πούμε ότι τα θέματα προέρχονται από την *Αποκάλυψη του Ιωάννη*. Το ίδιο ισχύει και για τις παραστάσεις που χρονολογούνται έως τον 9ο αι., και ο λόγος είναι ο εξής: παρόλο που το βιβλίο αυτό, από τον 4ο αιώνα ήδη, έχει ενσωματωθεί στη Βίβλο, στις Ορθόδοξες εκκλησίες εκφράζονται αντιρρήσεις για την κανονικότητά του έως τον 9ο

αι.¹⁴ Είναι λοιπόν πολύ πιθανό οι παραστάσεις της Τελικής Κρίσης να προέρχονται από άλλα εσχατολογικά συγγράμματα της χριστιανικής φιλοσοφίας. Άλλος λόγος όμως δυσχεραίνει και την ακριβή χρονολόγηση άντλησης εικονογραφικών θεμάτων από την *Αποκάλυψη του Ιωάννη*, κι αυτός είναι τα κενά που δημιουργήθηκαν στην ανατολική χριστιανική τέχνη με την καταστροφή εκατοντάδων εικόνων που προξένησε η εικονομαχία (726-843).

Από τις παλαιότερες τοιχογραφίες, τις σχετικές με την Απο-

11. «Αποκάλυψη», Α. Μέντερ, μεϊνόν σε χαρτί 59,5x69,8 εκ., 1920, Σιλλ. Βερνθ Φρέσε.

12. «Ο τέταρτος Ιππότης της Αποκάλυψης», J. Nicolas, υλοθέτημα, 1954-1972, Εκκλησία του Tubbergen.

εποχή αυτή ανήκει φορητή εικόνα της «Αποκάλυψης» που βρίσκεται στον Καθρεδρικό ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Κρεμλίνο⁹.

Του 1596 είναι η «Αποκάλυψη - Το όραμα του Ιωάννη», του ζωγράφου Τωμίου Βαθός ή Θωμά Βαθά, που βρίσκεται στο τέμπλο του Σηπλαιίου του παρεκκλησίου του Αγίου Ιωάννη, στην Πάτμο (εικ. 14): Ο Άγιος, πεσμένος στη γη, οραματίζεται τον «Ύψιον ανθρώπου», πλαισιωμένον από αγγέλους και τα επτά λυχνάκια (Α12-17). Μοιάζει με την αντίστοιχη εικόνα του Ντύρερ (εικ. 6) και πιθανώς επηρεάστηκε από αυτήν, αφού ο Βαθός έμεινε στη Βενετία όπου και ζωγράφησε την εικόνα ετούτη¹⁷. Ανάμεσα στους θησαυρούς της Ιεράς Μονής του Ιωάννη

ται πάντοτε νέος (εικ. 6, 7, 8). Από τις σπάνιες εξαιρέσεις είναι εικόνα του 17ου αι., που βρίσκεται στη Μονή Πεντέλης και φέρει την υπογραφή του Ιωάννη Τζένου. Επηρεασμένη από την ιταλική Αναγέννηση, δείχνει τον Άγιο σε νεαρή ηλικία¹⁸.

Στη νεότερη Ελλάδα, εκτός από τους αγιογράφους, ελάχιστα είναι οι «κοσμικοί» καλλιτέχνες που επνεύστηκαν από την Αποκάλυψη. Ανάμεσά τους, ως αναφέρουμε τον Ιάσωνα Μολφέση, που, πριν από τριάντα πέντε περίπου χρόνια, φιλοτέχνησε τριάντα απεικονικές, εθνεπιστοιχιστικές συνθέσεις, εμπνευσμένες από το αποκλυπτικό-εσχολογικό ετούτο κείμενο το οποίο εικονογράφουν. Φανερή είναι η επιρροή της Αποκάλυψης στη ζωγραφική του Γιώργου Δερα-

9. «Τομία με τον Άγιο Ιωάννη στην Πατμο», Ν. Πουσσέν, 1640. Λάδι 102x133 (Chicago Art Institute).

κάλυψη, θεωρούνται αναμφίβολα αυτές της Μονής της Παναγίας της Μαυριώτισσας στην Καστοριά (11ος αι.), της Μονής Σίνα (12ος αι.), της Μητρόπολης του Μυστρά (14ος αι.), κ.ά. Του 16ου αι. είναι ο εκπληκτικός εικονογραφικός κύκλος της Αποκάλυψης στη Μονή Διονυσίου στο Άγιον Όρος (1568) (εικ. 12). Μεταγενέστερες είναι οι παραστάσεις στον εξωνάρθηκα του Καθολικού της Μονής Καρακάλου (1763) καθώς και οι τοιχογραφίες στο ιερό της Ιεράς Μονής Ζωγράφου με τους επτά αγγέλους (Η6), του ζωγράφου Μητροφάνη (1817).

Ο εικονογραφικός κύκλος της Αποκάλυψης του Ιωάννη, που μπορούμε να δούμε και σε άλλες εκκλησίες και μοναστήρια, εκτείνεται, εκτός από την Ελλάδα, και στην υπόλοιπη Βαλκανική χερσόνησο. Για παράδειγμα, στο καθολικό της Μονής Τρόγια, στη Βουλγαρία, ο ζωγράφος Ζαχαρίας (19ος αι.) απεικόνισε τους τέσσερις Ιππότες της Αποκάλυψης, ενώ στο καθολικό της Μονής της Ρίλας (επίσης του 19ου αι.) βρίσκεται ο «Χριστός-Αριόν» με τα τέσσερα ζώα γύρω του (Δ6) (εικ. 13). Φορητές διδακτικές εικόνες με θέμα την Αποκάλυψη του Ιωάννη, προγενέστερες του 1500, δεν έχουν βρεθεί¹⁹. Στην

στην Πάτμο αναγνωρίζονται παραστάσεις της Αποκάλυψης σε ευαγγέλιο του 12ου αι. (μικρογραφίες), σε ναόσχημα κατζίτζι²⁰ των μέσων του 18ου αι., σε αργυρεπίχρυσο κάλυμμα ευαγγελίου του 1787, αφιέρωμα του ηγεμόνα της Βλαχίας Μιχαήλ Σούτσου, σε αργυρεπίχρυσο κβίβωτο θυμιάματος του 1757, σε χρυσοκέντητο επιγονάτιο του 1787 κ.ά.

Ας παρατηρήσουμε εδώ ότι ο Άγιος Ιωάννης ήταν περίπου 92-95 χρονών όταν συνέγραψε την Αποκάλυψη, και έτσι γερώντας εικονίζεται στην ανατολική τέχνη²¹. Αντίθετα, στη δυτική χριστιανική τέχνη εικονίζε-

πα, ενώ ο Γιάννης Νίκου, το 1986, ζωγράφησε τους «Ιππότες της Αποκάλυψης». Ετούτο τον καιρό, ο γράφων εκπονεί πολύμορφο έργο (λάδι, ακουαρέλες, μολύβια, γλυπτά), εμπνευσμένο από την Αποκάλυψη, με κύρια έμφαση στις μορφές των αγγέλων και τα έργα τους (εικ. 15), θέματα που αποτελούν πρόκληση για εικονογράφηση με πνευματικό-μεταφυσικό υπόβαθρο. Όπως είναι γνωστό, σε κανένα χωρίο της Βίβλου δεν περιγράφεται η μορφή των Αγγέλων²². Η γνώριμη φιγούρα της φερωτής νεαρής ύπαρξης είναι αποκύημα της φαντασίας των

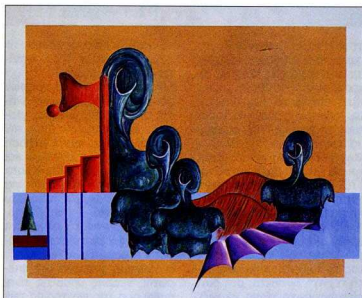
10. «Η πτώση των επανοστατημένων αγγέλων», Τζ. Ένσορ, λάδι σε μουσαμά 1,08x1,32 μ., 1889, Αμβέρσα, Βασιλικό Μουσείο Καλών Τεχνών.

13. «Ο κλονισμός του Σώματος» (Στ 12-17). Τοιχογραφία 16ου αι., Άγιον Όρος, Μονή Διονυσίου.

16. «Οι άγγελοί των ανέμων» (Ζ 1). Πλάταν Διάξου, λάδι σε μουσαμά (80x100 εκ.) 1994, Αθήνα, ιδιωτ. συλλογή.

χριστιανών καλλιτεχνών – Ανατολής και Δύσης –, που εμπνεύστηκαν από την αρχαία ελληνική τέχνη. Έτσι, η δημιουργία αγγελικών μορφών αποτελεί, για τον γράφοντα, γόνιμο πεδίο εικαστικής φιλοσοφικής-μεταφυσικής αναζήτησης. Το εντυπωσιακό είναι ότι, 1900 χρόνια μετά τη συγγραφή της, η *Αποκάλυψη*, το προφητικό αυτό βιβλίο, που είναι λόγος και εικόνα, εξακολουθεί να εμπνέει.

Σημειώσεις

1. Κ. Χαλαμιπίδης, «Εικονογραφία της Αποκάλυψης», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, 2, σ. σ. 1095, και *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, 5, σ. 150.
2. Βίβλ., ο.π.
3. Ο. μεγάλοι ζωγράφοι, 2, σ. 7, εκδ. Μέλισσα.
4. Τα Τέσσερα Ζώα είναι τα σύμβολα των Ευαγγελιστών: Μάρκος-Λιοντάρι, Ματθαίος-άβουξ, Ιωάννης-άνθρωπος, Λουκάς-αετός.
5. *The Oxford Companion of Art*, εκδ. Η.

Osborne, Oxford 1996', σ. 58.

6. Oxford, ό.π., και Lassus, Παλαιохριστιανικός και Βυζαντινός κόσμος, Αθήνα 1976, σσ. 106, 107, 109.

7. U. Eco, Η Αποκάλυψη του Ιωάννη, Θεσσαλονίκη 1989, ό.ν'.

8. Την εποχή αυτή στην Ισπανία δημιουργήθηκε νέο ρεύμα τέχνης από Άραβες Χριστιανούς (όχι Μουσουλμάνους).

9. Ό.π., σμ. 5.

10. W. Bosing, Hieronymus Bosch, Köln 1991, σ. 81, εκ. σ. 89.

11. S. Alexandrian, Dictionnaire de la peinture surréaliste, Paris 1973, και J. Baron, Anthologie plastique du surréalisme, Paris 1980, και S. Stich, Anxious Vision-Surrealist Art, NY 1990.

12. Ό.π., σμ. 1.

13. Ό.π., σμ. 1, Μ.Ε.Ε. για ψευδο-λαοκρατία, Migne, Patrologia Graeca, τ. 95, σσ. 316, 325.

14. Δ. Κυριόπουλος, Η Αποκάλυψη του Ιωάννη και οι επτά Εκκλησίες της Ασίας, Αθήνα 1994, σ. 145, σμ. 1.

15. Η διαπίστωση αυτή αφορά τα χρονικά πλαίσια του εποπιοτήκη ή παρομοία μάλιστα.

16. M. Alpatov, Les icônes de Russie, σ. 261.

17. Μ. Χατζηδάκης, Οι Θραυραίοι της Μονής Πάτμου, φορητές εικόνες, Αθήνα 1988, σ. 121.

18. Το κατό είναι θυμαστή χωρίς αιολοίτες, με λαβή. Χρησιμοποιείται σε ειδικές τελετές, κυρίως σε Μονές.

19. Ο Άγιος Ιωάννης απεικονίζεται νέος μόνο σε παραστάσεις της Σταύρωσης και του Μυστικού Δείννου.

20. Ι. Βολανάκης, Πεντέλη - Μουσείο Μονής, Αθήνα 1974, σ. 36-37, εκ. σ. 89.

21. Γέννηση 3-24, 18-1, 19-1, Ματθαίος 18-10, Παύλος, Εβρ. Α 4-14, κ.ά.

Πηγές εικονογράφησης

1. F. Boucher, 20.000 Years of Fashion, N.Y., 1987, σ. 157, εκ. 162.

2. U. Eco, Η Αποκάλυψη του Ιωάννη, Θεσσαλονίκη 1989 (τ' 1).

3. Αγία Γραφή, Βίβλος, εκδ. Κομμουνιστών, τεύχος 25, εκ. σ. 404.

4. Gardner, Art through the Ages, NY 1980, σ. 305, 9-22.

5. P. Kiskoun, Ο μεσαιωνικός κόσμος, Αθήνα 1977, εκ. 94.

6. Α. Ντύρερ, Η Αποκάλυψη του Ιωάννου, εκδ. Παύλος 1989, εκ. 2.

7. W. Bosing, Hieronymus Bosch, London 1991, εκ. σ. 89.

8. Μεγάλοι ζωγράφοι, συλλογικό έργο, εκδ. Μέλισσα, «Από την Αναγέννηση στον Γκότσο», τ. 2, εκ. κ. σ. 408.

9. J. Eisen, Κατάλογος έκθεσης, Musée du Petit Palais, 1990, εκ. 150, σ. 188.

10. C. S. Eitel, The Apocalyptic Landscapes of Ludwig Meidner, Los Angeles 1989, εκ. 61.

11. Frédéric van der Meer, L'Apocalypse dans l'art, Paris 1978, σ. 46, εκ. 21.

12. Σ. Καδάς, Το Άγιον Όρος, Αθήνα 1989, εκ. σ. 161.

14. Μ. Χατζηδάκης, Οι Θραυραίοι της Μονής Πάτμου - Φορητές εικόνες, Αθήνα 1988, εκ. σ. 120.

1900 Years Since the Apocalypse. Word and Picture

P. Alexiou

In AD 95, 1900 years ago, St John the Theologian, at the time in exile on Patmos island, wrote the Book of the Apocalypse, which is the last one of the New Testament. This God-inspired book is distinguished for its wealth of ideas and notions which, besides the theologic-philosophic-philologic influence that it has exercised on Christian spirit, has also deeply affected Christian art: serving as a literary source, it has inspired an entire iconographic cycle — with the representation of the Last Judgement as its focus — both in the West (the earlier example being Sta Pudenziana in Rome, of the 4th century) and in the East as it is ascertained by a relevant representation, again of the 4th century, in Syria.

14. «Ο Χριστός αρνίον και το τέσσερο ζώον» (Δ 6), τοιχογραφία στο καθολικό της Μονής της Ρίλας, 19ος αι., Βουλγαρία, έργο του ζωγράφου Δημητρίου.

15. «Η αποκάλυψη - το όραμα του Ιωάννη», Θωμάς Βαβέ, γύρω στο 1596, Πάτμος, τέμπλο Σπληνίου της Αποκαλύψης (1,70x1,16 μ.).